

Булгакова Оксана (м. Київ)

Молодший науковий співробітник
відділу історії України другої половини ХХ століття
Інституту історії України НАН України.
УДК: 94(477)001–058.237«1985/91»«Іван Лукінов»

«ПЕРЕБУДОВА» В ДОЛІ НАУКОВОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ: АКАДЕМІК ІВАН ЛУКІНОВ

У статті проаналізовано діяльність відомого вченого України, економіста, академіка Івана Лукінова (1927–2004) в часи «перебудови». Висвітлено його діяльність як вченого і громадсько-політичного діяча.

Ключові слова: наукова інтелігенція, академік Іван Лукінов, «перебудова».

Іван Іларіонович Лукінов (1927–2004) — видатний український економіст, організатор і керівник науки, громадсько-політичний діяч. Він був вченим зі світовим ім'ям, дійсним членом багатьох академій (в тому числі й іноземних), членом декількох світових і європейських наукових асоціацій, лауреатом державної та багатьох академічних премій, віце-президентом та академіком-секретарем Національної академії наук України, директором двох науково-дослідних інститутів, заслуженим діячем науки і техніки України, лауреатом багатьох державних та іноземних нагород. Саме на часи «перебудови» Михайла Горбачова прийшовся найвищий творчий злет вченого.

Постать Івана Лукінова і його наукова діяльність розглядалися в наукових розвідках Володимира Юрчишина¹. На пошану вченого було видано вибрані праці². Також вченому присвячена монографія Людмили Радченко³ та кандидатська дисертація цієї ж авторки⁴.

---

¹ Юрчишин В.В. Науковий феномен академіка Івана Лукінова. — К.: ННЦ ІАЕ, 2009. — 54 с.; Юрчишин В.В. Економіст від Бога // Урядовий кур'єр. — 2007. — 5 жовтня. — С. 6; Лукінов Іван Іларіонович (1927–2004): біобібліографічний покажчик наукових праць за 1954–2004 роки / УААН. Держ. наук. с.-г. б-ка [уклад. В.В. Юрчишин та ін.]. — К.: Аграрна наука, 2007. — 289 с.

² Лукінов Іван Іларіонович. Вибрані праці. — У двох книгах: Кн. 1. — К.: ННЦ ІАЕ, 2007. — 816 с.; Лукінов Іван Іларіонович. Вибрані праці. — У двох книгах: Кн. 2. — К.: ННЦ ІАЕ, 2007. — 794 с.

³ Радченко Л.С. Академік І.І. Лукінов — вчений, громадський діяч, організатор аграрно-економічної науки в Україні. — К.: ННЦ ІАЕ, 2011. — 216 с. — (Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії; Кн. 45).

⁴ Боденчук Л.С. Академік І.І. Лукінов (1927–2004) — вчений, громадський діяч, організатор аграрно-економічної науки в Україні / Автореф. дис. ... канд. іст. наук:

Проте, організаційна та громадська діяльність видатного вченого України в період «перебудови» поки що не знайшла свого достатнього висвітлення у вітчизняній історіографії.

У грудні 1984 року Івана Лукінова, ще у відносно молодому як для академічних звань віці, а йому було тоді лише 57 років, було обрано з першого разу (до цього він ніколи не висував свою кандидатуру), минаючи ступінь член-кореспондента, академіком АН СРСР⁵. До речі, академіком ВАСГНІЛ він був обраний ще у 1973 році, коли йому не виповнилось і 46 років, а академіком АН УРСР (також оминаючи ступінь член-кореспондента) вченого було обрано у 1976 році, тобто, коли йому було 48 років. Тому він мав можливість виважено й обґрунтовано довести свою думку в багатьох середовищах: науковому, громадському, політичному тощо.

За усними спогадами сучасників, сам Костянтин Черненко, генеральний секретар ЦК КПРС, схвалив кандидатуру Івана Лукінова, оскільки безпосередньо перед обранням в АН СРСР Політбюро ЦК КПРС завжди розглядало і затверджувало списки майбутніх претендентів⁶.

До речі, на тих самих виборах в АН СРСР у грудні 1984 року був обраний дійсним членом (академіком) інший відомий український вчений математик Юрій Митропольський — директор Інституту математики АН УРСР, який був обраний в академію після кількох попередніх спроб.

«Перебудову» Іван Лукінов зустрів з очікуваннями, надією, сподіваннями, оскільки вже багато років спостерігав за нікчемною, а в деяких випадках і просто провальною системою керування економікою Радянського Союзу, особливо її сільським господарством.

Так, у 1985 році в невеличкій статті газети «Правда», вчений, який обіймав на той час посаду (вже понад 6 років) віце-президента Академії наук УРСР, писав від імені вчених України: «Здійснюючи фундаментальні дослідження, ми одночасно проводимо цілеспрямовану, планомірну роботу по створенню перш за все ресурсозберігаючих, безвідходних технологій, які б забезпечували воістину революційні перетворення у виробництві, різко підвищували продуктивність праці, суттєво знижували матеріаломісткість виробів...»⁷.

Особлива увага наукової діяльності вченого була багато років прикута до одного з найголовніших питань економіки, а саме — питання ціно-

---

07.00.07 — історія науки і техніки / Державна наукова сільськогосподарська бібліотека Української академії аграрних наук. — К., 2009. — 20 с.

⁵ От Академии наук СССР // Известия. — 30 декабря. — 1984.

⁶ З особистого архіву авторки.

⁷ Лукинов И. Четкие рубежи // Правда. — 30 октября. — 1985.

утворення виробництва, зокрема продуктів сільського господарства. Так, за видану ним ще у 1977 році фундаментальну монографію, присвячену саме цій темі: «Відтворення та ціни»⁸ він був удостоєний Державної премії УРСР в галузі науки і техніки 1979 року.

У цій та інших ґрунтовних працях⁹ вченого, до речі також удостоєних премій — ВАСГНІЛ та АН УРСР, з відповідною глибиною і всебічністю досліджені процеси відтворення з позицій ресурсного підходу, розроблені теоретичні питання формування цін, співвідношення їх з категоріями витрат і вартості, еквівалентності обміну тощо. Проведені в той час особисто ним ґрунтовні дослідження і, насамперед, ретельно проаналізований стан збору в Радянському Союзі зерна і причин його багаторічної (ще з часів Хрущова та Брежнєва) масової закупівлі за кордоном в США, Канаді та Аргентині, які на той час досягали величезних обсягів, дали можливість знайти вихід з цього ганебного для держави становища. На підставі проведеного дослідження академік Іван Лукінов прийшов до висновку і довів, що стан справ з власним виробництвом в країні зерна фактично є збитковим, що й призводить до закупівлі його за кордоном.

У 1985–1986 роках ним був зроблений майже сенсаційний, але доволі простий економічний висновок про доцільність економічного стимулювання саме власного виробника, який би спромігся, саме в цьому випадку, позбавити країну від кабальних витрат вказаної іноземної закупівлі.

У 1989 році вченому випала щаслива нагода доповісти про свої дослідження безпосередньо вищому керівництву держави на Березневому Пленумі ЦК КПРС, що був присвячений розвитку сільського господарства в СРСР і який особисто проводив генеральний секретар ЦК КПРС Михайло Горбачов.

Виступ Лукінова на цьому пленумі, за спогадами (а його транслювало центральне телебачення), мав ефект майже вибуху. Почувши переконливі результати аналітичних підрахунків, Горбачов, спочатку перервавши доповідача, миттєво дав доручення своїм помічникам надати вичерпну інформацію про стан державних закупівель і їх кошторис, а потім, отримавши через деякий час відповідь, яка підтверджувала слова доповідача, надав можливість вченому продовжити свій виступ. Більшість учасників пленуму була вражена від слів Лукінова, особливо від наданих ним конкретних розрахунків і цифр. Ніби сенсацією для всіх стало те, що зерно не

⁸ Лукинов И.И. Воспроизводство и цены. — М.: Экономика, 1977. — 431 с.

⁹ Лукинов И.И. Ценообразование и рентабельность производства сельскохозяйственных продуктов. — М.: Колос, 1964. — 423 с.; Проблемы экономических взаимоотношений государства с колхозами / Лукинов И.И. и др.; АН УССР. Ин-т экономики, Укр. НИИ экономики и орг. сел. хоз-ва, ВАСХНИЛ, Юж. отд.-ние. — К.: Наукова думка, 1974. — 293 с.; Аграрные проблемы развитого социализма / Лукинов И.И. и др.; АН УССР, Ин-т экономики. — К.: Наукова думка, 1979. — 423 с.

самого високого гатунку в Канаді, США та Аргентині Радянський Союз купує по 205 доларів за 1 т (при перевідному курсі долара до рубля, 1 до 4, виходило, що 205 доларів помножити на 4=820 руб. коштувала 1 т пшениці), а високоякісне закордонне зерно, коштувало ще на 40% дорожче від вказаної суми, тоді як у власного селянина товарне зерно держава купувала усього по 94 руб. за 1 т (прейскурантна ціна)¹⁰.

Як зазначав вчений, «Курс же купівлі доларів за рублі коливається на значно більш вищому рівні, ніж чотирьохкратний. Стимулюючи американських, канадських і фермерів інших західних країн шляхом оплати їх продукції по роздутим цінам в конвертованій валюті, ми в той же самий час сплачуємо власному виробнику за ту ж продукцію по штучно заниженим цінам, ставлячи його заздалегідь в економічно не вигідні умови конкуренції»¹¹.

Вчений знайшов основні причини такої величезної, нічим не виправданої цінової деформації, такого дисбалансу, у відсутності необхідної паритетності, яка згубно впливала на дохідність та подальший розвиток усієї системи агропромислового комплексу держави, доводячи його до майже катастрофічного стану. Вже багато років, починаючи з утвердження радянської влади, в державі господарювала так звана система натурального оброку, який виплачувався державі її селянами. Ця ганебна система виключала можливість мати їм доходи навіть для звичайного відтворення. І хоча на той час (тобто в період «перебудови») селяни вже не отримували за свою, у переважній більшості важку фізичну працю (незважаючи на всіляку механізацію і електрифікацію) трудодні, з примусовим встановленням обов'язкового мінімуму річного вироблення, і без усілякої гарантії сплати за це грошей, в країні фактично продовжувала панувати адміністративно запроваджена найвища у світі норма експлуатації людини, яка паралізувала його інтерес до високопродуктивної праці. А тому процес відтворення у сільському господарстві фактично зводився до примусової праці. І, хоча в період «перебудови» в державі панувала вже система державної закупівлі сільськогосподарської продукції, але закупівельні ціни навмисно утримувались на такому низькому рівні, що прямо й відверто давало підстави стверджувати, що державна політика у сфері сільськогосподарського виробництва, продовжувала триматись фактично на прямій експлуатації власного селянства¹².

¹⁰ Лукинов И. Как обуздать инфляцию и выйти из кризиса // Экономика советской Украины. — 9 сентября. — 1989. — С. 25.

¹¹ Там же.

¹² Лукинов И.И. Эволюция экономических систем. — М.: ЗАО «Издательство “Экономика”», 2002. — (Российские академики об экономике). — С. 311.

А тоді, провівши ретельні розрахунки, вчений показав вищому керівництву країни, що на імпорт зерна (не найкращої якості) з урахуванням всіх витрат вантаження, перевезення, розвантаження держава на той час витратила більш ніж у чотири рази грошей (фактично розрахунок становив більше 220 доларів за тону, не враховуючи штрафи за простої при морському перевезенні та вивантаженні), ніж закупівля високоякісної товарної зернової продукції у вітчизняного виробника. Досконало проаналізувавши стан виробництва зерна в СРСР (а фактично і в усіх союзних республіках), оцінивши умови його ціноутворення, Лукінов зробив у кінці своєї доповіді ґрунтовний висновок про те, що передача грошової маси, передбаченої на імпорт, вітчизняному виробнику дозволить повністю задовольнити потреби держави без їх імпортової складової.

При цьому ним були дуже точно розраховані наслідки підвищення державних закупівельних цін на вітчизняне виробництво зерна, оцінені можливі ризики при його виробництві і можливі наслідки підвищення закупівельних цін у вітчизняного товаровиробника з можливостями такого підвищення для інших галузей народного господарства.

У зв'язку з об'єктивним характером проведеного фундаментального дослідження і переконливістю всіх аргументів доповідача, Горбачов тоді погодився із запропонованою концепцією і навіть ініціював ще декілька особистих зустрічей з академіком Лукіновим, які вилилися в багатогодинні індивідуальні бесіди. Однак, з часом стало зрозуміло, що втілювати в життя в масштабах всієї країни результати економічних досліджень Лукінова керівник країни і партії Горбачов виконувати не поспішав. Захоплення керівника держави вирішенням насамперед міжнародних питань, а також розпад СРСР, який стрімко насувався, перекреслили всі надії на втілення в життя ідей і рішень академіка Лукінова. При цьому, варто підкреслити, що питання закупівлі за кордонами СРСР зерна складало тільки частину прогресивних ідей і напрацювань вченого.

Як один із авторів фундаментальної розробки Брежнєвсько-Косигінської продовольчої програми СРСР, Лукінов також глибоко і всебічно опрацював питання збалансованого виробництва в СРСР технічних, прядильних, кормових культур, виробництва овочів та виноградарства. Вивчалось ним і питання планування і послідовного зростання виробництва в країні тваринницької продукції.

Ще у 1982 році на спільній сесії Загальних зборів Академії наук СРСР та Загальних зборів Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В. Леніна відбулося обговорення Продовольчої програми. В своєму виступі Лукінов зазначав: «Розрахунки показують, що величезні ресурси нашої країни, включаючи земельну територію, при ефективному їх

використанні дозволять вирішити продовольчу проблему при різкому скороченні імпорту і навіть повному виключенні ввезення перш за все продовольчого зерна... Кон'юнктура, що складається на світовому ринку зерна, робить його імпорт економічно менш вигідним, ніж розвиток зернового господарства всередині країни. Більш того, направивши більше ресурсів на підвищення якості та врожайності зернових культур, особливо пшениці, технологія вирощування якої достатньо добре відпрацьована, можна переорієнтувати наше зернове господарство на розширення експортних можливостей і за рахунок експорту пшениці покривати витрати на імпорт поки відсутнього кормового зерна, зокрема кукурудзи і сої. Необхідно посилити також стимули до внутрішнього збільшення виробництва кормового зерна, що обійдеться державі значно дешевше, ніж його закупівля за кордоном»¹³. Ці думки вченого актуальні і сьогодні.

Поза увагою Лукінова не лишались також питання економічного розвитку технічної складової сільського господарства країни, зокрема енергозабезпечення та технічного оснащення. В період «перебудови» питання економічного розвитку сільськогосподарського виробництва країни знайшли своє відображення в фундаментальних монографіях, які виходили під керівництвом вченого¹⁴, а також особистих розробках¹⁵.

---

¹³ Продовольственная программа. Задачи науки. Совместная сессия Общего собрания Академии наук СССР и Общего собрания Всесоюзной академии сельскохозяйственных наук им. В. Ленина 22–23 ноября 1982 г. — М.: Издательство «Наука», 1983. — С. 68.

¹⁴ Экономические и социальные проблемы агропромышленного комплекса: В 3 т. / Редкол.: И.И. Лукинов (отв. ред.) и др.: АН УССР, Ин-т экономики. — Т. 1: Производственные ресурсы: оценка и эффективность. — К.: Наукова думка, 1985. — 319 с.; Т. 2: Организационная структура и экономические отношения. — К.: Наукова думка, 1985. — 271 с.; Т. 3: Преодоление существенных различий между городом и селом. — К.: Наукова думка, 1986. — 287 с.

¹⁵ [Передмова] // Экономические и социальные проблемы агропромышленного комплекса: В 3 т. / Редкол.: И.И. Лукинов (отв. ред.) и др.: АН УССР, Ин-т экономики. — Т. 1: Производственные ресурсы: оценка и эффективность. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 5–8; Социалистические аграрные отношения и проблемы эффективности использования ресурсного потенциала АПК // Экономические и социальные проблемы агропромышленного комплекса: В 3 т. / Редкол.: И.И. Лукинов (отв. ред.) и др.: АН УССР, Ин-т экономики. — Т. 1: Производственные ресурсы: оценка и эффективность. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 13–66; Основы эквивалентности межотраслевого обмена в АПК // Экономические и социальные проблемы агропромышленного комплекса: В 3 т. / Редкол.: И.И. Лукинов (отв. ред.) и др.: АН УССР, Ин-т экономики. — Т. 2: Организационная структура и экономические отношения. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 57–74; Ускорение роста производительности труда и выравнивание экономических условий хозяйствования // Экономические и социальные проблемы агропромышленного комплекса: В 3 т. / Редкол.: И.И. Лукинов (отв. ред.) и др.: АН УССР, Ин-т экономики. —

Будучи депутатом Верховної Ради УРСР двох скликань (1980–1989 років), вчений докладав усіх зусиль, щоб на державному рівні запроваджувати основні економічні ідеї розвитку народного господарства України. Можемо стверджувати, що Лукінов був одним з головних спеціалістів в галузі економіки сільського господарства не тільки в Україні, а й в СРСР.

Варто окремо підкреслити ставлення вченого до наслідків чорнобильської катастрофи. Ще, мабуть, з першого повідомлення про світову техногенну катастрофу, він, як ніхто, одразу зрозумів очікувані величезні негативні наслідки цієї аварії. В початковий період, коли офіційна влада СРСР і України мала намір замовчувати ганебний стан справ і масштаби катастрофи, Лукінов одразу увійшовши в Комісію при Академії наук УРСР, взяв участь в обговореннях цієї аварії на союзному телебаченні (на українському телебаченні відбулися лише через 1,5 тижні), прямо вказуючи на жахливість самої аварії і дуже негативний її наслідок для людей. Хоча дехто з можновладців, присутніх на цій телевізійній програмі, робили спроби применшити значення його висновків. Лукінов ще особливо підкреслював негативні руйнівні наслідки, величезні втрати від вилучення забрудненої території із господарської і сільськогосподарської діяльності. Так, в очолюваному ним Інституті економіки АН УРСР, за його ініціативою, були проведені ретельні економічні розрахунки збитків від наслідків чорнобильської катастрофи, які надавали можливість у подальшому їх компенсувати або зменшити їх руйнівну дію на економіку держави.

Головна теза, що «червоною ниткою» проходить фактично в усіх працях вченого, це те, що економічні перетворення в країні потрібно проводити тільки в утворювальному напрямі, тобто, коли реформи забезпечать обов'язковий приріст національного товаровиробництва. При цьому варто задіяти усі сучасні, науково обґрунтовані, перевірені економічні важелі для подальшого зростання економіки держави, підвищення рівня життя її громадян. Найбільш яскраво і вагомо ідеї і наукові розробки вченого стосувались найголовнішої галузі усього людства — сільського господарства. Йому, вихідцю з села, вказані проблеми були найбільш близькими і він усе свої життя поклав на успішне науково обґрунтоване економічне їх розв'язання.

Пізніше, аналізуючи «перебудову», Лукінов у своїй праці «Еволюция экономических систем» писав: «Хаос горбачовської “перебудови” (1985–1990) завершився економічним і політичним розвалом прогнилої тоталітарної системи».

літарної системи. На її уламках з ідеологічною допомогою ззовні сформувалась “нова” модель переходу до системи так званої “ринкової економіки” з невизначеним ступенем її досконалості і якісних властивостей»¹⁶. Проводячи глибокий дискурс у минуле з ґрунтовним аналізом подій, вчений наголошував, що зовнішня торговельна експансія перетворить державу на сировинний придаток розвинутих країн¹⁷.

Актуальними на сьогодні є слова вченого: «Той, хто думає, що “економічне диво” відбудеться якимось само по собі, достатньо проголосити “ринкову економіку”, глибоко помиляється. Ніякого такого “дива” без реального його створення не відбувається. Для цього потрібні, в першу чергу, відповідні знання і вміння цілеспрямовано діяти, наполегливо працювати і обов’язково мати необхідний інвестиційний та інноваційний капітал»¹⁸.

Як відомо, і зараз ідеї і величезні напрацювання вченого не зустрічають ентузіазму можновладців. Як наслідок, і нині український селянин одержує за свою вироблену продукцію невеликі гроші, витрачаючи чималі зусилля не тільки на її виробництво (купівля техніки, насіння, добрив, пального), а й на продаж цієї продукції, ціна на яку нещадно знижується перекупниками (зернотрейдерами, представниками аграрного фонду), які навіть не приховують власні завдання про закупівлю аграрної продукції за штучно заниженими цінами. Далі йде її продаж переробникам або за кордон по якомога вищій ціні, залишаючи різницю у власних кишнях. А полиці крамниць країни, тим часом, продовжують наповнюватись продуктами (часто не дуже якісними і, навіть в деяких випадках, небезпечними для здоров’я) інших держав. Економічних недоречностей в державі також зараз предостатньо. Так, вартість колісного трактора середньої потужності сучасного технічного рівня, яка у період «перебудови» в натуральних показниках була еквівалентна усього 50–70 тонам зерна пшениці, зараз еквівалентна майже 500 тонам або ще більше. Майже повністю зруйноване власне сільськогосподарське машинобудування призвело до фактичної залежності країни від іноземного виробника, оскільки комбайна чи трактора сучасного технічного рівня власного виробництва у нас як не було, так і сьогодні немає. І таке ж становище з насінням, хімічними препаратами, добривами. Іншою також головною проблемою є сучасне ставлення до землі, коли її бездумно засаджують на величезних площах соняшником чи ріпаком. Тим часом відомо, що ці

¹⁶ Лукинов И.И. Эволюция экономических систем. — М.: ЗАО «Издательство “Экономика”», 2002. — (Российские академики об экономике). — С. 510.

¹⁷ Там же. — С. 511.

¹⁸ Там же. — С. 565.

культури виснажують землю, нещадно знищуючи її природну родючість. І таких проблем у державі зараз безліч. Відтак, ідеї і наукові розробки видатного вченого — академіка Івана Лукінова і сьогодні набувають особливої актуальності.

Підсумовуючи, зазначимо, що Іван Лукінов — відомий економіст зі світовим ім'ям, академік багатьох академій саме в часи «перебудови» активно працював у науковій, організаційній та громадсько-політичній сферах, усіяко намагаючись змінити на краще стан економіки держави, підвищити її рентабельність та добробут людей. Ґрунтовне осмислення і осягнення наукової спадщини видатного вченого ще попереду.

Bulgakova Oksana (Kyiv)

Junior researcher, Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine,
History of Ukraine in the second half
of the XXth century Department

«Perestroika» in the fate of the scientific intelligentsia: Academician Ivan Lukinov

The article analyzes the work of the famous scientist Ukraine, economist, academician Ivan Lukinov (1927–2004) in times of «perestroika». Deals with his work as a scientist and public figures.

Keywords: *scientific intellectuals, academician Ivan Lukinov, «restructuring».*